

PRIKAZI, RECENZIJE, OSVRTI

**REVIEWS, CRITICAL
NOTICES, REFLECTIONS**

TENERORUM LUSOR AMORUM

U povodu 2000 godina od Ovidijeve smrti

„Tko bjehe ja, šaljivi pjesnik ljubavnih pjesama, što ga čitaš, da znaš ču-
jder potomstvo“¹ početni je distih autobiografije koju nam je ostavio Pu-
blijje Ovidije Nazon (*Publius Ovidius Naso*) koji se diči da je od pradjedo-
va viteškog roda, a svjetlo je dana ugledao 20. ožujka 43. godine pr. Kr. u
Sulmoni vrelima hladnim obilnom. Zajedno sa starijim bratom pohadao
je u Rimu retorsku školu kod vrsnoga retora Arelija Fuska² i Porcija La-
trona spremajući se za političku i pravničku karijeru. Po tadašnjem obi-
čaju odlazi u Atenu i druga znatnija mjesta stare Grčke, pa u Malu Aziju
i na Siciliju zbog završetka školovanja kojim je bio osposobljen za držav-
ne službe. Kad se vratio u Rim obnašao je nekoliko nižih službi, ali „se
njemu k'o dječaku milila nebeska pjesma“ i krišom ga Muza privlačila na
svoje djelo, ali je on poslušao oca, ostavio pjesništvo i počeo se baviti dr-
žavnim poslovima.³ Međutim, štogod je pokušao reći ili napisati bilo je
u stihu.⁴ I doista cjelovit je njegov opus u stihu, veoma raznovrstan glede
književnih vrsta, a ostvaren samo u heksametrima ili elegijskim disti-
sima nevjerojatne glatkoće. Na početku se nalazi 49 elegija u tri knjige
Ljubavi (*Amores*) s 2460 stihova,⁵ također je u tri knjige *Umijeće ljubavi*
(*Ars amandi* ili *Ars amatoria*) s više od 2300 stihova i treći dio trilogije
Lijek od ljubavi (*Remedia amoris*) s 814 stihova te oko 100 sačuvanih

1 „Ille ego qui fuerim, tenerorum lusor amorum, | quem legis, ut noris, accipe posteritas.“ (*Tristia*, IV., 10. 1-2).

2 Retor Arelije Fusk bio je zastupnik kićenoga azijskog govorničkoga smjera.

3 Uzalud ga je otac svjetovao i odvrćao od pjesništva iznoseći mu kao primjer Homera koji s pjesništvom nije stekao imetak: „Često mi zborio otac: Što ništetnim poslm se bavim? | I Meonjanin sam blaga ne ostavi ništa. | Dirnu me besjeda ta, i napustiv c'jeli Helikon | Htjedoh pisati ja riječi bez sklada sveg“ / „Saepe pater dixit “studium quid inutile temptas? | Maeonides nullas ipse reliquit opes. | Motus eram dictis, totoque Helicone relicto | scribere temptabam verba soluta modis.“ (*Tristia*, IV., 10., 21-24).

4 „Sponte sua carmen numeros veniebat ad aptos, | et quod temptabam dicere versus erat / Ali bi sama od sebe stopama pjesma izašla | Štogod ikada reć pokušah, bijaše stih.“ (*Tristia*, IV., 10., 25-26).

5 „Nekoć nas je bilo pet Ovidijevih knjiga; sada su nas ostale tri: tako se piscu svijdjelo. Ako tebi, kad nas pročitaš, ne bude nikakva užitka, trud će biti lakši s dvije knjige manje“ (Ovidije, *Epigram* ispred Prve knjige *Ljubavi*).

stihova u elegijskim distisima poeme koja pripada ovom ciklusu *O njezi ženskog lica* (*De medicamine faciei femineae*). Potom *Pisma junakinja* ili *Heroide* (*Epistulae heroidum* ili *Heroides*) koja imaju oko 4000 stihova. Zatim nedovršeno djelo *Fasti*, ispjevano u elegijskome metru, a ima preko 5000 stihova te čudesni ep *Pretvorbe* od petnaest pjevanja ili 11993 heksametra (*Metamorphoseon libri XV*). U izgnanstvu je ispjevao pet knjiga *Tužaljki* (*Tristia*) oko 3500 stihova, potom četrdeset i šest elegija ili četiri knjige *Pisama s Ponta* (*Epistulae ex Ponto*) s oko 3200 stihova. Pa 322 stiha pjesme *Ibis* koja je prvi put tiskana nakon Ovidijeve smrti,⁶ a on je 17. ili 18. godine zaklopio oči kao prognanik u Tomima.

Kad je prebolio bratovu smrt („života mi pò otela njegova smrt“) i uklopio u književni život tadašnjega Rima,⁷ i „kao što starije ja, i mene štovahu mlađi moju Taliju već zarana upozna svijet“, ali mu tada „crni svanu dan“.⁸ Ovidije mora napustiti Rim jer je kažnjen nešto blažim progonstvom „relegatio“, a ne strogim „exilium“. I tada počinje sasvim drugi Ovidijev život kada, pored ostaloga, ognju predaje mnoge stihove.⁹ Potresni su prizori kada se pozdravlja s rodbinom, prijateljima i znancima u elegiji *Posljednja noć u Rimu* (*Ultima nox Romae*)¹⁰, navodeći kako su

6 „Osim *Medeje*, izgubljeni su različiti primjerci lagane i prigodne poezije, te dvije kratke pjesme o Augustovoj smrti, odnosno apoteozu, od kojih je jedna na getskome jeziku koji se govorio u Tomima. Tragedija *Medeja* koja se izgubila bez traga, a znamo o njoj tek toliko, da ju je i Tacit uvelike cijenio“ (Körbler, 2008: 7).

7 Macer mu je čitao svoje ptice, Pontik herojske stihove, Baso slavan po jambima, uho mu Horacije osvojio, Vergilija pak i Tibula sam je upoznao, dok je s Propercijem bio prijatelj pravi.

8 Kao razlozi Ovidijeva progonstva, koje je on doživljavao kao da je živ zakopan, po mome mišljenju pogriješno, se navode: „Ne znamo pouzdano, zašto je Ovidije trpi ovu [progonstvo] kaznu. On sam govori doduše više puta o razlozima, s kojih je morao ostaviti Rim, ali svaki put govori općenito i tamno ne želeći obnavljati stare uspomene. Iz više mjesta razabiremo, da su njegovu progonstvu bila dva razloga: pjesma (*carmen*) i zabluda (*error*). Njega su, dakle, u jednu ruku rinule u propast nestašne njegove pjesme, napose pjesma *Ars amandi*“ (Körbler, 2008: 8).

9 „Mnogo toga napisah: što mi se učini loše, | Ognju predadoh sam, on neka popravi sve. | I onda, kad bjeħ prognan, spalih, što bi se moglo | Svidjeti, na rad svoj cijeli i pjesme ljut“ (*Tristia* IV, 10, 61-64).

10 „Kadgod mi na um padne pretužna slika one noći, koje su mi bili zadnji časovi u Gradu, kad pomislim na onu noć, koje toliko toga meni mila ostavih, i sada još ronim suze iz svojih očiju. Već bijaše blizu dan, u koji mi naloži Cezar da pođem iz granice skrajnje Auzonije“ – „Cum subit illius tristissima noctis imago | quae mihi supremum tempus inurbefuit, | cumrepetonoctem, qua tot mihi cara reliquit, | labitur ex oculis nunc quoque gutta meis. | Iam prope lux aderat, qua me discedere Caesar | finibus extremae iusserat Ausoniae |“ (P. Ovidii Nasonis, *Tristia*, I, 3, 1-6).

razlog progonstva *carmen et error*,¹¹ ali nedvojbeno su razlozi bili važniji ili nepovoljni za moćne osobe.¹²

„Nježne ljubavi šaljivi pjevač“ i pored okrutne sudbine, stvorio je opus doista izvanredno golem i raznolik glede pjesničkih vrsta, a rabio je samo heksametar i elegijski distih. Kad je on počeo stvarati, nije se osjećala krv građanskih ratova, nego je u Rimu vladao opuštenu način življenja, kakav je bio povoljan za *Ljubavi* i jadikovke žene davnih mističkih vremena koje one pišu svojim muževima ili ljubavnicima koji se nalaze u tuđini (*Epistulae heroidum* ili *Heroides*). Međutim, poput Tibula i Propercija, Ovidije ne robuje (*servitium amoris*) svojoj domini koja je sav pjesnikov svijet kao Tibulu Deija,¹³ a Cintia¹⁴ Properciju. Zapravo, u Ovidijevoj ljubavnoj poeziji ne postoji ženski lik oko kojega se, kao kod ostalih pjesnika rimske ljubavne elegije, okupljaju različita ljubavna iskustva; nema one okrutne domine koja bi bila ujedinjujuće središte pjesnikova rada i djela; i to je najvažnija i najočitija inovacija u njegovim *Ljubavnima*. Postoji i kod njega domina Korina koja ima više didaktičku ulogu (činjenica je da u *Ljubavnima* postoji nekoliko didaktičnih elegija) kakvu će imati i u *Ljubavnome umijeću*. Također i patos, koji je tipičan za rimsko ljubavno pjesništvo, kod Ovidija se rasplinjuje u banalnost, a iskustvo *erosa* pjesnik razmatra s ironijom i intelektualnim odmakom. Postojanje didaktičnih elegija već u *Ljubavnima* dobro objašnjavaju vezu između njih i skupine Ovidijevih erotskih djela koju tvore *Ljubavno umijeće*, *Lijekovi*

11 Körbler navodi da bi pod *carmen* podrazumijevao najvjerojatnije pjesme u zbirci *Ars amandi* i vjerojatno prikazivanje bogova u *Metamorfozama*, usp. „Njega su, dakle, u jednu ruku rinule u propast nestašne njegove pjesme, napose pjesma *Ars armandi*. August je naime živio, nastojao oko toga da podigne moralnost u Rimu, koja je nisko pala potkraj Republike. ... Nestašno pak pjesništvo Ovidijevo bilo je na štetu tomu nastojanju podražujući suvremenike da se uživaju svih lasti i slasti raspuštena života. Ta i prema njegovu crtanju u *Metamorfozama* i sami su bogovi najradije mladi, lijepi i zaljubljeni. Takav je pjesnik moćnomu Augustu morao biti neugodan i mrzak od prvoga časa, pa kad mu se nadala prva zгода, on ga je nemilostivo za sva vremena uklonio iz Rima“ (Körbler, 2008: 8).

12 Potajno se spominje kako je bio nazočan ili je slučajno vidio kada je car August ubio nekoga čovjeka. Slanjem Ovidija u Tomi, car se lišio jedinoga svjedoka, a moguće je da je upravo zbog toga pogonstvo bilo blažega tipa.

13 „Illa regat cunctos, illi sint omnia cirae, | at iuuet in tota me nihil esse domo.“ (Tib. Eleg. I., 5., 31.32) ili „Tu mihi curarum requies, tu nocte vel atra | lumen, et in solis tu mihi turba locis.“ (Corpus Tibull. III., 19., 13-14).

14 Dovoljno se sjetiti onoga Propercijeva: „Cynthia prima fuit, Cynthia finis erit.“ (Prop. Eleg. I., 12, 20).

od ljubavi i Njega ženskog lica, jedan pravi ciklus didaktičnoga pjesništva; a ta su djela nastala jedno za drugim. *Ljubavno umijeće* (*Ars amandi* / *Ars amatoria*) djelo je u tri knjige, pisano u elegijskome metru, a u njemu se daju savjeti kako osvajati žene libertinke, rimske hetere (prva knjiga) i kako zadržati njihovu ljubav (druga knjiga), a treća knjiga (koja je dodana poslije), kako bi se ženama kompenzirale učinjene im nepravde u prvim dvjema knjigama (a šaljiv je taj motiv), iznosi upute ženama kako zavoditi muškarce. Ovidije opisuje mjesta za sastajanje i moderna stjecišta u glavnome gradu (svečane večere, kazališta, priredbe u cirku, šetališta itd.), trenutke opuštanja i razonode, različite prigode tipične za gradski život (djelo je važan dokument za svakodnevne navike i običaje u Rimu) u kojima ljubavnik treba izvesti pothvat zavodjenja. Vanjska forma ima sva obilježja didaktičnoga epa (za to umijeće ima velike rimske uzore Lukrecije i Vergilijeve *Georgike*) iz kojih Ovidije uzajmljuje formule, ton i sheme kompozicije. Kontinuitet podučavanja povremeno se prekida umetanjem mitoloških i povijesnih priča (možemo to zamisliti kao vježbanje za kasnije *Metamorfoze*) koje imaju ilustrativnu ulogu, tj. kao primjeri (*exemplum*) da su valjani savjeti koji se daju. Ovidije je na neki način pokušao pomiriti elegijsko pjesništvo s društvom iz kojega je ono izniklo. S knjigom *Lijekovi od ljubavi* (*Remedia amoris*) poučava kako se osloboditi ljubavnih osjećaja, a to se u biti suprotstavlja biti elegijske poezije jer je opće mnijenje bilo kako ne postoji lijek od ljubavne bolesti. Elegijski je pjesnik gotovo uživao u tome što je njegovo srce osuđeno na bolest i bio je ponosan na svoju potpunu odanost, na svoj odabir *nequitiae*. Ovidije izvrće tu poziciju tvrdeći kako ne samo da je moguće već je i obvezno osloboditi se ljubavi, ako ona donosi patnju. S tim on preda se postavlja cilj stoičke i epikurejske filozofije, koje su osuđivale ljubav kao bolest duše. Djelo kao što su *Lijekovi od ljubavi*, u kojem se daju savjeti kako se izliječiti od ljubavnih jada, krajnja je točka razvoja ljubavnoga elegijskog pjesništva i dovodi do simboličnoga završetka kratkoga razvoja njegova intenzivnoga postojanja.

Pisma junakinja (*Epistulae heroidum*) ili *Heroide* (*Heroides*) zbirka je pisama u elegijskome metru. Prvi niz tvori 15 pisama junakinja grčkoga mita koja su one napisale svojim udaljenim muževima ili ljubavnicima (Penelopa Odiseju, Filida Demofoontu, Briseida Ahileju, Fedra Hipolitu,

Enona Parisu, Didona Eneji, Hipsipila Jazonu, Hermiona Orestu, Dejani-
ra Heraklu, Arijadna Tezeju, Kanaka Makareju, Medeja Jazonu, Laoda-
mija Protezilaju, Hipermestra Linkeju te Sapfo¹⁵ Faonu). Drugu skupinu
(pisma 16. – 21.) tvore pisma trojice ljubavnika i odgovori njihovih žena:
Parisa i Helene, Heroje i Leandra te Akontija i Kidipe. Tim djelom Ovidi-
je stvara novu književnu vrstu jer prije ovih pisama u rimskoj književno-
sti nije bila nijedna zbirka pisama u stihovima s ljubavnom tematikom.
Zbirka je izgrađena na elementima preuzetim iz tradicije rimske ljubav-
ne elegije u kojoj su neki motivi postali opći, npr. patnja zbog udaljenosti
voljene osobe, uzajamno optuživanje, jadikovke, preklinjanja, sumnje u
nevjernost, optužbe za prijevaru itd.¹⁶ U *Heroidama* Ovidije od elegij-
skoga modela stvara svojevrsan filter kroz koji propušta pripovjednu
građu iz epike, tragedije i mita. Pri tome se elegijsko oblikovanje ne sa-
stoji samo od narativne građe i tehnike, a niti od ujedinjavajuće teme lju-
bavi, nego djeluje kao točka gledišta s koje se odabiru i pretaču u elegijski
jezik sve druge teme. To je određena i konvencionalna točka gledišta
koja Ovidijeve junakinje navodi da dadnu elegijski oblik pripovjednoj
građi iz epa, tragedije i mita. Pretačući u elegijski slog priče junakinja iz
epa i drame koje nisu nastale „unutar” elegijskoga kôda i „za” elegijski
kôd, Ovidije uvodi čitatelja u novi književni svijet, niti drevan niti mo-
deran, niti epski, niti tragični, niti mitski, niti elegijski, već utemeljen na
supostojanju kodova i vrijednosti i na njihovu međudjelovanju. Očito je
da prerađivanje često u znatnoj mjeri iskrivljuje uzore; te razlike posta-
ju najvidljiviji znak novoga književnoga kôda. Odabir epistolarne forme
pjesniku je nametnuo ograničenja jer su pisma pisana u formi monologa
i većinom se baziraju na uobičajenoj situaciji, „jadikovki ostavljene žene”.
Svako je pismo smješteno u točno određenu vremensku točku priklad-
nu narativnom kontinuumu. Taj kontinuum osigurava odjek poznatih

¹⁵ Postojala je dvojba u autentičnost Sappina pisma, ali je ona danas gotovo u potpunosti uklo-
njena. Inače postoji sud Karla Lachmana, koji je neautentičnima smatrao ne samo udvojena
pisma već i sva ona koja Ovidije ne navodi eksplicitno u *Ljubavnoj pjesmi* 2.18. Međutim,
danas se sva pisma zbirke smatraju autentičnim.

¹⁶ Zanimljivo je pismo Fedre Hipolitu koje odiše elegijskim nadahnućem (teme, situacije, ras-
položenja), u kojem Euripidova junakinja odbacuje svoje plemenito, tragičko dostojanstvo
i postaje nalik nekoj beskrupuloznoj pripadnici visokoga, preljubničkoga društvenog sloja,
spremna zavesti svoga pastorka, zavodeći ga na način uobičajen za usputni *furtivus amor*,
smjelo braneći novi spolni moral i ismijavajući staromodne konvencije.

obrazaca i književnih ili, općenitije, mitoloških tekstova. *Heroide* su pjesništvo jadikovanja, izraz tužne situacije žene koja je ostavljena sama ili napuštena od svoga muža ili ljubavnika koji je udaljen. U *Heroidama* se elegijska vrsta vratila vlastitom izvoru kao pjesništvu žalosti i jadikovanja, koja kod Ovidija imaju snažnu sklonost k patetično-tragičkim tonovima. Osobitost koja *Pisma junakinja* najviše razlikuje od drugih Ovidijevih djela jest znatno veći prostor koji zauzima *potos* radije.

Četiri sljedeća stiha početak su i sadržaj velebnoga Ovidijeva djela koje je istkano od preko dvjesto i pedeset priča uz pomoć bogova, čarobni svijet od samoga stvaranja svijeta do apoteoze Cezara, posljednjega Enejina potomka sa slavljenjem Augusta:

*In nova fert animus mutatas dicere formas
corpora; di, coeptis (nam vos mutastis et illas)
adspirate meis primaque ab origine mundi
ad mea perpetuum deducite tempora carmen! (Met. I., 1-4)¹⁷*

To je, prema riječima Körblera, „najljepše djelo pripovjedničke vrste u rimskoj književnosti“ (Körbler, 2008: 7). Raznolikost sadržaja slaže se s fluidnošću strukture. Osobito je raznolik ritam i tempo naracije koja se na važnim momentima rasteže i zaustavlja na dramatičnim scenama i događajima: kad dođe do preobrazbe, ona se podrobno opisuje. Ovidijeva se vještina naracije vidi i u pažnji kojom se priče različitoga karaktera i sadržaja suprotstavljaju ili izmjenjuju – svjetske katastrofe i nježne ljubavne priče, surovi prikazi bitaka i patetične priče o nesretnoj ljubavi itd. Promjenu tema i tonova prati i mijenjanje stila koji je sad svečano epski, sad lirsko elegijski, a sad se u njemu čuje neki odjek dramskoga pjesništva ili bukoličkih raspoloženja. *Metamorfoze* su, među ostalim, svojevrsna umjetnička galerija različitih književnih vrsta. (U srednjem vijeku nazivane su poganskom Biblijom). Ovidije rabi ritualnu molitvu bogova da ga nadahnu u pjevanju „pjesme“ o preobrazbama („mutatas ... formas“), ali u epskome stilu („perpetuum deducite ... carmen“) jer želi

¹⁷ „Srce me vuče da pjevam prijetvore u druga t'jela. | Pothvatu mojem i ovdje pomozite, bozi, od kojih | Jesu prijetvori ti, i bez prekida sve od početka | Svijet pjesmu provodite do vremena moga.“ (Met. I., 1-4).

proizvesti univerzalno djelo koje će prijeći granice raznih poetičkih načela. Ni najmanje ne dvoji da je ovim epom u svakome pogledu najboljim osigurao svoju besmrtnost,¹⁸ a apoteozu Augustu: „Dan nek daleko bude i poslije vremena našeg,| Kada će ostaviv svijet, što njime upravlja, August | U nebo otić i blago s daleka molitve slušat!“ (Met. XV, 868-870). To potvrđuje i sama neograničena kronologija spjeva koja seže od nastanka svijeta pa sve do pjesnikovih vremena i dalje, što je u skladu s tadašnjim tendencijom u helenističkoj historiografiji stvaranja sinteza univerzalne povijesti. U epu je oko dvjesto pedeset mitsko-historijskih priča ispričano s nužno fleksibilnom strukturom koju je pjesnik iskoristio pa su mu početci i krajevi pjevanja veoma proizvoljni do te mjere da se neka priča počinje ili nagoviješta u jednome, a nastavlja u drugome pjevanju. To mu omogućuje jer Ovidije, glavni pripovjedač, često rabi aleksandrijsku tehniku umetnute priče, što mu omogućuje umetanje jedne pripovijesti u drugu, koja služi kao okvir, a time izbjegava jednoličan i kataloški slijed različitih priča. Ujedinjavajuća je tema epa preobrazba (premda se ona u nekim pričama uopće ne pojavljuje ili ima sasvim marginalno značenje). Ipak, središnja je tema djela ljubav koja je bila izvor i nadahnuće cijeloga Ovidijeva ranijeg stvaralaštva.

U zadnjem pjevanju Ovidije retrospektivno želi svome djelu dati i filozofsko dostojanstvo (a ujedno i naglasiti njegovo jedinstvo) preko Pitagorina duga govora koji upućuje na sveopću mijenu (*omnia mutantur, nil interit*, Met. XV., 165), kao na univerzalni zakon kojemu se čovjek mora prilagoditi. Ovidije nije duboko uronjenim u tu eklektičku filozofiju povijesti (koja je u temelju pitagorejska s primjesom stoičkih i platonskih elemenata) i njegovi pokušaji da epu dadne filozofsko tumačenje nemaju istinsko uvjerenje. Temeljna je karakteristika svijeta, koji je opisan u *Metamorfozama*, nejasna i varljiva narav, nepouzdanost granica između stvarnosti i privida, između konkretnosti stvarî i nestalnosti njihove pojavnosti. Likovi u epu ponašaju se kao da su izgubljeni u svome varljivom svemiru kojim upravljaju mijena i lutanje: sjene, odrazi, odjeci i nestalni prividi zamke su između kojih se kreću ljudi kao žrtve igre sudbine ili

18 „Onaj dan, što samo nad ovijem tijelom ima | Vlast, nek nestalni rok mi života svrši, kad hoće,| Ali ću s dijelom boljim nad visoke ja se zvijezde | Dići i bit ću vječan, i ime mi zatrt se ne će.“ (Met. XV., 873-876).

hira bogova. Čini se da je ep bez glavnoga lika na čijem mjestu je plemenita ideja da, pomoću pretvorbe, sve se zlo mijenja u dobro.

Fasti su Ovidijevo djelo koje je najbliže kulturnim, moralnim i religijskim tendencijama Augustova režima. Ipak, njegova je lojalnost kulturnomu programu režima površna.¹⁹ U *Fastima* je Ovidije želio osvijetliti u elegijskome distihu drevne mitove i običaje Lacija, prateći tijek rimskoga kalendara. Za taj je rad Ovidije konzultirao relevantnu literaturu. U antikvarski okvir (koji od *Fasta* čini iznimno važan dokument rane rimske kulture) umeće mitsku građu grčkoga podrijetla ili materijal anegdotskoga karaktera, s čestim referencama na suvremene događaje. Taj mu postupak omogućuje da svlada ograničenja koja mu nameće narav epa i da izbjegne hendikep suhoparnoga „kalendaru u stihovima” kao i da umjesto toga, u nekim trenutcima idiličnoga ugođaja, zadovolji svoj ukus za istančani *patos* (usp. *Jan*) ili da u drugome slučaju otvori prostor za erotski element i za svoje uobičajene šaljive, ironične tonove i svoj nasmiješeni skepticizam u odnosu prema mitu. Ta interpretacija *Fasta* nastoji osloboditi taj ep od svake odgovornosti prema augustovskoj ideologiji i ravnodušno je obavio svoju dužnost kao „*civis Romanus*”.²⁰ Međutim, više novijih studija upućuje na to da stanovit oprez nije naodmet. Pokazuje se da način na koji Ovidije stvara etiološke sheme sadržava znatno više razigranosti, no što se mislilo: pjesnik se poigrava sa svojom antikvarskom dužnošću. Tako kad Ovidije dekonstruira i dovodi u sumnju veze između prošlosti i sadašnjosti, igra prijeti da će postati ozbiljnom. Iz careve perspektive stvaran nedostatak epa nije što Ovidije ne shvaća Augusta ozbiljno, već što Romula ne shvaća ozbiljno.²¹

Ovidija je vjerojatno više nego ikoga drugoga pogodio rastanak s glavnim gradom, s društvom kojemu su njegove pjesme bile upućene i koje

¹⁹ Brojna djela kojima je bila bogata aleksandrijska helenistička literatura, osobito Kalimahovi „Uzroci“, zatim kod Verija Festa, gramatičara koji je sastavio komentar rimskoga kalendara, Varonove *Antiquitates*, građa u povijestima Tita Livija, pa u djelima Pomponijaatika i niza pisaca koji se bavili antikvarskim radom.

²⁰ Ta se interpretacija dobro slaže s današnjim interesom za *Faste* kao izvor vrijednih antropoloških podataka. Ovidije, kako ga vidi Frazer, u biti je samo prenositelj tradicionalnih priča, dok pjesnikovo stajalište prema tradiciji za njega nema veliku važnost.

²¹ *Fasti* su ep koji valja još puno istraživati s ideološko-literarnoga aspekta, a postavlja se pitanje je li kritika malo požurila dijeleći formu djela od njegova sadržaja i taj ep od svih ostalih Ovidijevih ostvarenja.

ga je odgojilo, s njegovim mondenim krugovima i književnim stjecištima (već je neko vrijeme upravo on bio najveći živi pjesnik). Odjednom se našao protjeran iz središta pažnje na same granice Carstva, među primitivna plemena koja čak i ne znaju latinski. Naviknut na uspjeh, na oduševljeno divljenje publike osvojene njegovom virtuožnošću, Ovidije se neočekivano našao sam, pišući pjesme samomu sebi.

Tužaljke (Tristia) u pet knjiga, 49 elegija,²² čija je zajednička odlika, eksplicitno naglašeno (*flebilis ut noster status est, ita flebile carmen*, – *Trist. V., 1., 5*), jadikovanje nad nesretnim položajem izgnanoga pjesnika. Jednako je uporno neprestano pozivanje prijatelja i žene da ishode ako ne potpuno poništenje kazne, onda barem promjenu mjesta njezine provedbe. Ove su elegije ispunjene čestim izrazima čežnje za dalekom domovinom i mnogi opisi sadašnjega negostoljubivog i odvratnog okruženja, stalne opasnosti od barbarskih napada te osamljenosti života lišena vlastite krvi.

Epistolarna forma obilježava sve elegije skupljene u četiri knjige koje donose 46 pisama, drugoga djela iz razdoblja pjesnikova izgnanstva, nazvanoga *Pisma s Ponta (Epistolae ex Ponto)*. To naglašavanje epistolarnoga karaktera manifestira se na različite načine: u pravilnoj uporabi formula kada započinjanje i zaključivanje pisma, zatim u referencama na pisma kojima su mu adresati otpisivali (oni se sada otvoreno spominju imenom jer se oprez iz *Tužaljki* sada činio nepotrebnim), a osobito su česti neki toposi koji se uvijek iznova pojavljuju u epistolarnoj književnosti, kao što je stavljanje naglasaka na pismo kao na općenje među udaljenim prijateljima, privid blizine unatoč udaljenosti, ugoda koju pruža to sredstvo komunikacije ublažavajući samotnost izgnanstva itd.

Ovidije se, pavši u nemilost, i nadalje morao braniti od napadâ svojih neprijatelja. U tu je svrhu napisao pjesmu u elegijskim distisima s naslovom *Ibis*, oblikovanu po uzoru na istoimenu izgublenu Kalimahovu pjesmu navodno usmjerenu protiv Apolonija Rođanina. Pjesma se sastoji

²² Drugu knjigu tvori samo jedna elegija (*elegia unica*) bolje rečeno jedna molba upućena Augustu (*Ad Augustum*) koja bi trebala s Ovidijeve ljubavne elegije ukloniti optužbu za nemoralnost; važna i zbog književnokritičkih problema kojih se dotiče, ta s prkosom argumentirana samoobrana daje *sub specie amoris* pregled glavnih grčkih i rimskih književnih vrsta.

od dugoga niza invektiva protiv nekoga Ovidijeva klevetnika. Kompozicijska je shema preuzeta od Kalimaha.²³

Prvi je Ovidije u rimsku književnost uveo u pjesništvo elemente retoričko-deklamatorskoga stila. „Najizrazitije osobine Ovidijeva stila – prozirna misao, izraz bogat bojama, brz i gladak stih, osjetljivost za psihologiju likova i mjene ugođaja“ (Vratović, 2008: 138). Ovidije je uvelike utjecao na europsku književnost, likovne umjetnosti i glazbu, potom ljubavni rječnik srednjovjekovne lirike i kasnijih stoljeća. U hrvatskoj bi književnosti mnogo lakše bilo navesti one na koje Ovidijevo stvaralaštvo nije utjecalo, negoli sve one koji su iz njegova golemog opusa nešto ugradili u svoj. Nijedan rimski pjesnik nije toliko, koliko Ovidije, uz Vergilija, djelovao na oblikovanje jezičnoga i stilskoga repertoara, posebice u hrvatskih latinista.

PAVAO KNEZOVIĆ

²³ Izgubljena je Ovidijeva tragedija *Medeja* „(oko 22), koju je antička kritika neobično cijenila“ (Vratović, 2008, 137).

TKO SVJETLOST ZAKLANJA

ZIJAD DURAKOVIĆ, *Tko svjetlost zaklanja?*, C. T. – Poslovne informacije, Zagreb, 2012., 217 str.

Kako je pravo čudo koliko u životu i u njegovim pojedinostima ima poezije, primjerice u kiši, nebu, djetetu, kamenu, zemlji, glazbi, trčanju i plesu, posebice ljudskoj riječi, iščuđivala se jedna pjesnička duša napominjući da je ipak prava poezija ono što, bilo u stihu ili prozi, „preživljuje i trajno ostaje“.

Tko svjetlost zaklanja?, šesta knjiga pjesama hrvatskoga pjesnika i liječnika, akademika Zijada Durakovića, izišla je u nakladi Poslovnih informacija, Zagreb, 2012., napisana na tri jezika (hrvatskome, engleskome i francuskome), a kao treća u nizu njegovih poliglotskih stihozbirka.

Zbirka je skladna pjesnička kompozicija satkana pretežito od domoljubnoga stihovlja (*Bleiburški crni križevi*, *Vječna hrvatska jesen*, *Bosanska zbilja* i dr.) i misaone lirike (*Tko svjetlost zaklanja?*, *Sunčeve pjege*, *Rukovet* i dr.), a tu su i deskriptivne, socijalne i druge pjesme koje svojom pjesničkom strukturom te emocionalnim, imaginativnim, idejnim, intuitivnim, kognitivnim, semantičkim i ostalim svojstvima otkrivaju, spontano ili sustavno, prožimanje spomenutih značajka, motiva i sadržaja, što se vide često i u okviru jedne te iste pjesme.

Ne samo da pjesnik ukazuje na neke pojave izvana, na svijet oko sebe, nego pišući pjesmu, vidi se kako on „upoznaje sebe“ u zgusnuću samospoznaje, s ciljem da iznađe valjanu blizinu s čovjekom uopće, onim kojemu se može ispovjediti. Istina je da je pjesma subjektivan izraz duše, ali da bi bila prihvaćena, ona mora imati i univerzalne odjeke. Durakovićeve lirika dira i lako se prima jer ona je šira i viša od sadržajne i idejne ograničenosti i višeznačnija od iznesenih sintagmi, od onoga što se pukom riječju, denotativno priopćava.

Štoviše Duraković piše liriku koju često ne bismo mogli doslovno svrstati ni prema jednoj klasifikacijskoj shemi jer se njegove pjesme kao izraz kreativne vrućice neobuzdano prelijevaju i pretaču jedna u drugu tvoreći neizrecivu ljepotu pjesničkoga kompleksa. Pa ipak, mogla bi se

izdvojiti jedna osobitost njegove poetike koja svojim znakovima dodiruje, a ponekad i određuje njegove pjesme. Ta značajka sadržana je u evokacijsko-sanjarskoj motiviranosti pjesnika što na inovativan i poetski stilotvoran način dojmljivo priziva bitne pojedinosti iz arhetipskoga potencijala kojima pridobiva pozornost suvremenoga čovjeka „potresajući njegovu svijest i podsvijest istodobno“. U tome smislu spomenimo velikoga Francuza Gastona Bachelarda koji u svom književnoteorijskome djelu *Poetika sanjarenja* navlastito uvažava pjesničke postupke i slike što svojom moći izazivaju poezijonosne predodžbe budeći „zaspale uspomenne na prošlost koja nije prošla jer je sadržana u estetski senzibiliziranoj individualnoj svijesti kao ostatak iskustva cijele vrste“, kako to objašnjava Vlatko Pavlečić.

Pa zar nije i Duraković u pjesmi *Tri sjene*, smišljeno ili intuitivno – svejedno, odabrao motiv, poronio ga u svoju nostalgичno-evokativnu snovitost, ozario ga nemirima svoje maštovitosti i takva začudna predao na čitanje u kojem se zbiva poistovjećenje onoga tko čita i onoga što se čita, dakle „identifikacija bića čitatelja i bića sanjotvornog predmeta“ gdje se povrh lirske ljepote dobiva i „neočekivana spoznaja o nečemu egzistencijalno i kozmički znakovitom“.

Zar takvu „egzotičnu spoznaju“ ne donosi i pjesma *Nemoćni jahač apokalipse*, i nije li sličnih „šarenih plamenova Zora... (što) podiže zastor od magle zloguke jutarnja svjetlost“ iz sna Mersadova u istoimenoj pjesmi, a što u gradacijskome postupku posebno daje pjesma *Tri sjene* „usudno vrebajući u predvorju tuge / Tamno odjevene“:

*Tri me sjene prate.
Uzdah u osami
Vitlom, što me mami
Odbrojava sate.
[...]
Prate me tri sjene
Olovima dūge
U predvorju tuge
Tamno odjevene
Tri me sjene prate
Sa sve kraćim dahom,
Umivene prahom*

Trozubljem se klate.

(Tri sjene)

Teoretik bi rekao: „Takve su poezijonosne sanjarije projektivne jer autori projiciraju svoju čežnju (svoje ideje i muke, traume i tjeskobe, Š. M.)... u slike koje sebi (sami) zgušnjavaju...“ Svakako da na takav stvaralačko-poezijski postupak pisanja pjesme valja odgovoriti prikladnim recepcijskim odazivom. U tome je smislu također dojmljiva i zanimljiva Durakovićeva pjesma *Odsjaj sječiva puna ljepote neodređenosti, zatamnjena nagovještaja i provokativne neprozirnosti*:

*Glibljava cesta strma, zavijena
A po njoj kola ritma uvijek druga
Smjerno besciljna, uglom zaobljena.*

[...]

*Odsjaj sječiva obzorom zalazi.
Razlomljen odjek razmiče raslinje
I prljavim tkanjem visom uzlazi.*

(Odsjaj sječiva)

Pjesma je puna samoće, sivila i straha satkana oksimoronskim slikama i pojmovima u svojoj neproničnosti, turobna ritma i tugaljive melodioznosti, noćuralna ugođaja kojemu zloslutno prijete nagli *odsaj sječiva* što *obzorom zalazi* u stravičnu noć noseći raskole i gubitke.

Već je odavno poznato u književnoj znanosti da onaj tko po svaku cijenu u poeziji traži doslovno značenje, uzaludno čita pjesmu jer pjesnik je intuitivno stvorenje koje slikovito percipira i kompleksno iznosi duševno stanje kao i svoje frustracije, emocije, putove svijesti, podsvijesti i imaginacije te često sije zatamnjena mjesta i enigme umjesto jednoznačna odgovora.

ŠIMUN MUSA

NA PEGAZU BROTNJOM

izbor iz broćanskoga pjesništva

ŠIMUN MUSA, *Na Pegazu Brotnjom*, DHK HB – Matica hrvatska ogranak Čitluk, Mostar, 2017., 160 str.

Knjiga *Na Pegazu Brotnjom* akademika Šimuna Muse izbor je iz pjesništva 27 pjesnika koji su rođenjem ili boravištem vezani za broćanski kraj, a koji kvantitetom i kvalitetom svoga literarnog rada predstavljaju vrijedan prinos hrvatskoj književnosti i kulturi uopće.

Pjesnici zastupljeni u ovoj knjizi poredani su kronološki, počevši od Franje Milićevića, franjevca, učitelja, književnika, tiskara, nakladnika, urednika i novinara, koji svoje pjesme objavljuje u drugoj polovici 19. st. (*Tursko nasilje, Momak i djevojka, Sunčeva ženidba*), a u kojima se osjeti epska podloga, narodni kolorit i bukolička razigranost, pa do čitavoga niza broćanskih pjesnika koji su i danas literarno aktivni: Mate Sušac, Šimun Šito Ćorić, Mate Čilić, Ivan Ćorić Ćora, Mladenka Marinović Sušac, Ivan Tolj, Mile i Miljenko Stojić, Vesna Zovko i drugi.

U prvim se desetljećima 20. st. pjesnički afirmira Nikola Kordić koji je, kao „najveći hrvatski seljački pjesnik“ iz Bosne i Hercegovine, okrenut slavi narodnoga života, morala i vjere na selu. On još kao srednjoškolac surađuje s časopisima Hrvatskoga katoličkog društva, i to pod različitim pseudonimima (Mišuka, Hercegovački duhanar, Agricola), baš kao i Janko Bubalo koji će pod pseudonimom Janko Trtalski također kao srednjoškolac objavljivati u katoličkim publikacijama: *Luč, Obitelj, Hrvatska straža* i dr., premda će svoju prvu pjesničku zbirku *Koraci od jučer* objaviti tek 1973. On se kao misaoni pjesnik „samosvojna postupka i originalna pjesničkoga učinka“ odvaja od većine pjesnika katoličkoga svjetonazora.

Brojne je broćanske svjedoke pjesničkoga dara iz ovoga izbora veliki izbjeglički val nakon Drugoga svjetskog rata odnio u različite europske i izvaneuropske zemlje i, premda su tada djelovali na tuđim jezičnim područjima, oni su dosljedno stvarali na hrvatskome autentičnom izrazu,

ispovijedajući u svojim pjesmama na hrvatskome jeziku domovinske muke i vlastite egzistencijalne situacije: emigrantska tjeskoba, slutnja, zebnja, patnja, samoća, univerzalni pesimizam i sl. Ugledni će hrvatski emigrantski pjesnik Boris Maruna s obzirom na to reći da je lirika *jedna vrsta čovjekove borbe za opstanak u suvremenome otuđenom svijetu*. Slijedeći u svome stvaralaštvu uglavnom tradicionalni izraz, emigrantski su pjesnici ostali vjerni svomu materinskom jeziku i domovini kakvu su nosili u svome pjesničkom iskustvu.

Unutar individualnih opusa pjesnika okupljenih u ovoj knjizi zapaža se izmjena različitih poetskih iskustava te okrenutost drugačijoj tematici, ali i poraba različita izraza. Pa ipak, autor ovoga izbora ukazuje na nekoliko broćanskih pjesnika koji svojim izrazom slijede osnovne determinante razlogovske poetike, a razlogovski naraštaj javlja se 60-ih godina 20. st. nakon naraštaja krugovaša u okviru hrvatske književnosti druge moderne. Produbljujući iskustva krugovaškoga naraštaja, razlogovci raskidaju s programom socrealističkoga određenja, okreću se pojmovnomu pjesništvu, a svoju su temeljnu misao istaknuli u prvome broju svoga glasila *Razlog*, u kojem stoji: *Svaki mladi stvaralac jezikom svoga umjetničkog traženja svjedoči bilo društva i vremena što ga živimo*. Ovdje valja ukazati na pjesničku riječ trojice broćanskih razlogovaca: Mate Erića, Vladimira Pavlovića i Gojka Sušca.

Bilo da se u svojim stihovima okreće motivima samoće, tjeskobe ili odlaska i napuštanja prijatelja, Mate se Erić nikada ne udaljava od zavičaja kao svoje osnovne inspiracijske matice. Njegov je izraz „pregnantan, osebujan i izvoran, ostvaren u djelotvornoj harmoniji riječi, slike i značenja“, istaknut će autor ovoga izbora.

Pjesnička riječ Vladimira Pavlovića zrači posebnom snagom i osobitim koloritom. S obzirom na njegov bogati tematsko-motivski repertoar, ali i jezično-stilske osobitosti njegova pjesničkog izraza, može se reći da je bio refleksivni pjesnik okrenut razlogovskim poetičkim modelima, a svoju je punu stvaralačku zrelost dosegnuo tek 80-ih godina 20. st. Njegova će pjesnička riječ zaploviti zavičajnim tekućicama pa će vode Trebižata i Neretve koja se pušta zagrljaju nepreglednoga morskog plavetnila postati njegovo središnje i trajno inspiracijsko žarište. „Kao što je slučaj sa svakom istinskom umjetnikom, i Pavlovićeva se pjesma otima

teorijskim pravilima tumačivosti, odupire se empirijskoj grivni, ne daje se raščlanjivati prema nekim obrascima, izmiče u svoje prostore i, egzistirajući u kompleksu vlastita bića, svjedoči jedan novi živi svijet čarobne slojevitosti s vidnim znakom otajstva“, navodi se u izboru. S obzirom na motiv vode koji je neizostavan element Pavlovićeva pjeva, može se reći da je on *pjesnik vode*, ali i *pjesnik Mediterana* jer u svome izrazu ne će zaobići ni motive karakteristične za mediteransko ozračje: more, sunce, kamen i južno raslinje.

Gojko je Sušac već svojim prvim pjesničkim zbirkama *Korijen* te *Kuća i sjaj* pokazao da kao pjesnik slijedi vlastiti put koji, reklo bi se, probija okvire generacijske poetike. Njegov je stih jezgrovit, pun suspregnutih nemira i neke nutarnje napetosti, a pjesnička riječ od koje su takvi stihove ispleteni, hermetična je i filozofska, što će jedan dio književnih kritičara i naglasiti. S pravom će akademik Musa u ovoj knjizi reći da se Sušac „uspješno hrve sa zemaljskom ograničenošću, upućen na viši oblik postojanja, ustrajno se bliži Apsolutu.“

Za razliku od hrvatskih emigrantskih pjesnika koji su većinom pisali tradicionalno, Lucijan Kordić jedan je od rijetkih egzil-pjesnika zastupljenih u ovome izboru koji nije bio tradicionalist. On je, s obzirom na svoj poetski izraz, bio bliži krugovaškoj nego razlogovskoj poetici, a kao sudionik bleiburške tragedije u svojim se stihovima često vraća Bleiburgu i njegovim tragičnim posljedicama. Pjesme su mu prevedene na više svjetskih jezika i uvrštene u brojne antologije suvremene poezije.

Dvadeseto će stoljeće broćanskoga pjesništva, pored navedenih, obilježiti i stihovi Predraga Kordića, Stanka Vasilja, Umberta Lončara, Božidara Kaćunka i dr. Neizostavan je u tome nizu pjesnički izbor Krešimira Šege koji će u rasponu od četvrt stoljeća objaviti nekoliko pjesničkih zbirki (*Žeđ pojilišta*, *Stojna Kuća*, *Vrijeme letjelica*, *Hrvatska tišina*, *Svijeća pod križem*, *Zavjetni kovčeg*). Žaleći u svojim pjesmama za prolaznošću života i ponesen zavičajnom motiviranošću koju izražava pjevajući o kući, kamenu, žeđi, umoru, biljnome raslinju u kršu (murva, smokva, bajam, jasen), Šego će do kraja života stvarati na rodnome broćanskom tlu.

Ako se pisac svojom riječju prvenstveno predstavlja kao *svjedok svoga vremena*, kako je istaknuo ugledni talijanski književnik Alberto Moravia, onda se s pravom može reći da 27 imena predstavljenih sažetim

prikazima njihova života i rada i, za ovo izdanje, izborom iz njihova pjesništva, nisu bili samo i isključivo pjesnici već, neupitno, i svjedoci jednoga vremena u kojem su kao svestrano angažirani pojedinci živjeli i stvarali.

Brotnjo kao prostor stoljetne borbe čovjeka i prirode, *kao zemlja sunca i kamena, drače i šipkova krvoskoka, jedinstvena kamena zipka, mjesto gdje je čovjek šiban burom i zalijevan znojem, gdje je vezan lancima kvrgava trsja, a ovjenčan znakovima neugasive nade i čvrste vjere*, kako autor ovoga izbora u proslovu zapaža, dalo je čitavo mnoštvo vrsnih pjesnika od kojih su se neki našli i u povijestima hrvatke književnosti, školskim čitankama, pjesničkim antologijama, leksikonima pisaca i sl.

Akademik je Musa ovom knjigom još jednom potvrdio svoje vidno zanimanje za hrvatsku književnost u Bosni i Hercegovini i ukazao na nekoliko imena čija pjesnička riječ, svaka na svoj način, svjedoči o bogatoj broćanskoj pjesničkoj nisci na kojoj svaka odabrana pjesma znači dragocjen biser.

MARIJA VASILJ

O UMU I SVIJESTI IZ EVOLUCIJSKE PERSPEKTIVE

DANIEL C. DENNETT, *Vrste umova: K razumijevanju svijesti*, prev. IVAN KRALJEVIĆ, In. Tri d.o.o., Zagreb, 2017., 183 str.

Vrste umova: K razumijevanju svijesti knjiga je Daniela C. Dennetta, poznatoga američkog filozofa koji se istakao u granama filozofije kao što su filozofija uma i filozofija religije. Knjiga tematizira raspravu o prirodi uma i svijesti, problematika koja je u filozofiji od njezina nastanka jedna od glavnih tema.

Izdavač knjige je In. Tri d.o.o. iz Zagreba, a knjiga je objavljena 2017. godine. Radi se o prijevodu izvornika iz 1996. godine, a s engleskoga ju je preveo Ivan Kraljević, stručnu je redakтуру i pogovor uradio Pavel Gregorić. Knjiga je opsega 183 stranice i mekoga je uveza, a sastoji se od: sadržaja, predgovora, šest poglavlja, prijedloga za daljnje čitanje, pogovora hrvatskomu izdanju, bibliografije te kazala imena i pojmova.

U „Predgovoru“ Dennett ističe kako je on filozof, stoga je puno bolji u postavljanju pitanja, a to ne treba biti zanemareno s obzirom na to da dobro formulirano pitanje može brže i bolje dovesti do nekih odgovora. Dennett smatra kako je u području rasprave o prirodi uma dosta loše formuliranih pitanje i nada se da će ova knjiga pokazati njihovu manjkavost i ukazati na pitanja koja su prema njemu dobra. Njegova je perspektiva u pogledu uma evolucijska, prema tom shvaćanju umovi su nešto što se razvilo od jednostavnih elemenata i dugim procesom razvoja i adaptacije stalno poprimalo nove elemente.

Prvo poglavlje nosi naziv „Koje vrste umova postoje?“. Dennett piše kako se na to pitanje može dati ontološki odgovor, u smislu toga što postoji, i epistemološki u smislu našega znanja. On smatra kako se na ta pitanja treba odgovoriti zajedno, iako mnogo filozofa naglašava kako su ona strogo odjelita. No za Denneta je posebnost umova određena upravo našim znanjem o njima. Znanje o umovima na većoj je razini čak i od znanja da imamo mozak ili slezenu jer većina ljudi nikad nije vidjela svoje unutarnje organe, ali bez problema vjeruju kada u udžbeniku pročitaju

da normalni ljudi imaju te organe i zaključuju tako da i oni sami to imaju. Što se naših umova tiče o njima imamo znanje koje je toliko intimno i pouzdano da ne moramo tražiti potvrdu od drugih za njihovo postojanje. Što se tiče postojanja umova u drugih neljudskih vrsta, za Denneta je polazište u pitanju jesu li njihovi umovi kao ljudski. To je važno naglasiti jer pripisivanje uma nekom biću istovremeno mu daje moralni status. Tu dolazi do nedoumice oko etičkoga ili znanstvenoga pristupa. Naime, s etičke strane gledano poželjno je što više proširiti broj bića kojima se pripisuje um, dok s druge strane u znanosti vrijedi samo ono što se dokaže, tako postojanje umova kod životinja još nije dokazano iako ima veliki broj znanstvenika koji se trude da to pokažu. Mogućnost komuniciranja za Denneta je još jedna od potvrda da imamo um. Kada se nekomu tko razumije naše riječi obratimo s ti ili vi, dobivamo odgovor, a razumijevanje je karakteristika umova. Komunikacijom se povezujemo s ljudima bez obzira na razlike i možemo saznati nešto o tome kako je biti druga osoba, mada postoje iznimke. Tako recimo imamo vrlo težak zadatak saznati kako je biti tek rođeno dijete ili gluhonijema osoba zbog njihova neposjedovanja jezika. No iz toga se može postaviti teza kako je moguće da neko biće ima um, samo ne posjeduje sposobnost govora kojom bi nam to priopćilo, tako da je pitanje o tome tko sve posjeduje um iznad našega dosega. No za Denneta je to opasan zaključak i često dovodi do apsurdna jer u tom se slučaju možemo naći u poziciji da priznamo kako je svaka moralna odluka u stvari nagađanje jer npr. možda bakterije imaju um pa ne bi trebali djelovati protiv njihovih interesa, tako da bi stav o tome da je nemoguće saznati tko sve posjeduje um trebalo odbaciti, sve dok se sve druge alternative u potpunosti ne odbace.

Drugo poglavlje naziva „Intencionalnost: pristup iz intencionalnih sustava“. Dennet ističe kako i entiteti poput makromolekula (npr. DNK) redovito vrše radnje poput samoreplikacije koje su izrazito složene i precizno automatizirane, i u opisu tih procesa koriste se „djelatni glagoli“. No njima se ne pripisuju umovi iako su u biti svi organizmi velika nakupina tih entiteta, bez obzira na stupanj razvijenosti. Međutim, Dennet primjećuje kako se njihove radnje mogu interpretirati kao radnje vršene s intencijom. Stoga sve te entitete naziva intencionalnim sustavima, a proces kojim se njima pripisuje djelatništvo intencionalnim stajalištem.

Intencionalno je stajalište strategija prema kojoj se tumači ponašanje nekoga entiteta tako što mu se pripisuje djelatnost koja je određena njegovim vjerovanjima i željama. Korisnost je ove strategije mogućnost predviđanja budućih radnji, te se ona redovito koristi među ljudima, ali Dennett smatra da se može koristiti i za druge entitete. Tako on navodi primjer šahovskoga računala koje se može promatrati kao racionalni agent i u tome slučaju ono uvijek vuče najbolji mogući potez od dopuštenih i tako se može predvidjeti taj dio njegova ponašanja, iako ono u stvarnosti nije racionalni agent.

Treće poglavlje nosi naziv „Tijelo i njegovi umovi“. U njemu Dennett ističe kako su ljudi skloni vidjeti nešto kao um u slučaju da se radnja koju vrši taj entitet vrši određenom brzinom. Biljka koja živi i raste nije nešto što bi nazvali umnim bićem, no da nam netko pokaže ubrzani slijed slika rasta biljke u većini slučajeva uključivamo intencionalno stajalište i odmah bismo toj biljci pripisali attribute poput npr. borca za svoje mjesto pod suncem i slično. Takve su situacije uzrokovane onim što Dennett naziva šovinizam vremenske skale, ono čije nam je djelovanje vidljivo određenom brzinom uglavnom smatramo nečim inteligentnim. Dennett kritizira stajališta prema kojima je um nešto odvojeno od tijela ili postoji neko jastvo koje kontrolira cijelo tijelo umjesto da um gledaju kao posljedicu tijela kao složenoga funkcionalnog entiteta s razvijenim sustavima i podsustavima nastalim procesom evolucije i prirodnoga odabira.

U četvrtome poglavlju naslovljenom „Kako je intencionalnost dospjela u središte“, Dennett prikazuje skicu razvoja „umnih“ bića od početka pa do danas. Prva stvorenja naziva darvinovskim stvorenjima koji vrše samo automatizirane procese rekombinacije i mutacije gena i od njih su nastala ostala stvorenja. Dalje slijede skinerovska stvorenja (po psihologu B. F. Skinneru). To su stvorenja koja nisu automatizirana, već imaju dijelove dizajna koji se mogu prilagoditi okolinskim podražajima te daju prednost onim postupcima koji su se za njih ispostavili dobrim tijekom međudjelovanja s okolišem. Nakon toga slijede popperovska stvorenja (po filozofu Karlu Popperu) koja su razvila mogućnost da mogu izabrati među potencijalnim djelovanjima ona povoljna, a da ih ne testiraju sve, recimo ako se prilikom namjere vršenja neke radnje tijelo očituje negativnim signalima poput slabosti ili vrtoglavice, to znači da vršenje

te radnje možda i nije tako dobra ideja. Posljednja se skupina stvorenja naziva gregorijevskim (po psihologu Richardu Gregoryu). Gregory je imao tezu prema kojoj oruđa nisu samo rezultat inteligencije, već i sama povećavaju inteligenciju. To je slučaj kod gregorijevskih stvorenja, u koja spadaju ljudi i koja su uz pomoć jezika i ostalih umskih oruđa razvila sposobnost da iskoriste iskustva drugih te mogućnost refleksije u razmišljanju o tome što bi idući potez trebao biti.

Kroz peto poglavlje „Postanak mišljenja“ Dennett iznosi teze o postanku mišljenja, tj. nastanku svijesti u čovjeka. On smatra da je jedan od glavnih razloga postajanja osobom bio prijelaz iz intencionalnoga sustava prvoga reda u intencionalni sustav drugoga reda. Ono što ih razlikuje je to da sustav prvoga reda ima uvjetno rečeno vjerovanja i želje, dok onaj drugoga reda ima vjerovanja i želje o vjerovanjima i željama, dakle određenu refleksiju svojih stanja. Intencionalni se sustavi trećega i četvrtoga reda očituju u daljnoj sofistikaciji mišljenja, no najvažnija je razlika između onih prvoga i drugoga reda. Dennett zatim opisuje nekoliko teorija o postanku mišljenja te ističe da je prema njemu razvijanje jezika u *Homo sapiens* ono što je tu vrstu izdiglo iznad drugih i u čemu treba tražiti uzroke naše svjesnosti i mišljenja.

Posljednje šesto poglavlje nosi naziv „Naši umovi i drugi umovi“. Tu Dennett ističe da je put otkrivanja prirode svijesti u drugih bića osim ljudi taj u otkrivanju njihovih „umnih“ kapaciteta, a ne u nekoj analizi mozгова ili slično, i tek onda će se bolje moći razgovarati o moralnome statusu ostalih bića. Dennett ističe da on ne može dati odgovor i točno povući crtu između kandidata za moralno ophođenje prema njima, ali da rješenje treba ići u smjeru analize patnje koja se prilikom djelovanja nanosi nekom entitetu. Važno je napomenuti da Dennett razlikuje bol i patnju u tome što se patnja ne odnosi samo na neko podraživanje receptora za bol već u onome koliko to utječe na naš život, tako da se u otkrivanju patnje kod drugih stvorenja treba usredotočiti na proučavanje njihovih života. Dennett zaključuje, pri tome posebno ističući da s obzirom na filozofsku narav knjige, ona ne će završiti odgovorima, već je cilj bio da se dođe do boljih verzija pitanja.

Ono što treba istaknuti veliki je broj primjera kojim knjiga obiluje, tako da čitatelji koji možda nisu toliko upoznati s problematikom uma

i svijesti zasigurno mogu lakše razumjeti građu koja se razlaže u knjizi. Dennett se u svome istraživanju obilato koristi znanstvenim dostignućima, ali i prikazuje filozofske argumente u području uma i svijesti koji su iznošeni tijekom povijesti. Stoga je ova knjiga preporučljiva za one kojima je problematika uma i svijesti posebno zanimljiva, ali i za šire čitateljstvo, bez obzira od koje perspektive polazili.

ŽAN ŠKEGRO